

Handelsbyen Haderslev i 1700-årene

– set fra købmand Peter Rabens krambod

af *Lars N. Henningsen*

Året 1992 markeres i Haderslev som byens 700 års fødselsdag. Sønderjyske Årbøger siger »til lykke« og kaster i denne beretning om handelslivet i 1700-årene et blik ind i en af byens store købmandsgårde. Dér lød programmet på bondehandel, »bankvirksomhed« og skibsrederi i mindre målestok.

Som oplandsby for bondelandet havde købmændene ikke grund til at skamme sig.

Indledning

»Som Haderslevs beliggenhed er behagelig, så er den og fordelagtig; thi, såsom den ligger to mile inde i landet, kan landmanden fra alle sider bekvem føre sine varer herhid ... Skibsfartens handel er vel her ikke så stor, som den kunne være, dersom enten staden lå nærmere ved beltet, eller fjorden var sejlbare for større skibe. Skibene gå herfra til København, Sverige og Norge med mjød, rug, grubergryn (perlegryn og bankebyg), brænde; og tilføre os igen hvede, salt, hør, tømmer, og hvad her brugeligt er. Små fartøjer løbe ind til skibsbroen ...«- med disse ord udtrykte pastor Peter Rhode i sin bekendte bog »Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse«¹ noget centralt om handelen i 1775: Byens købmænd drev ikke den store skibsfart, men de havde god handel med oplandet, aftog varer fra omegnens rige landbrug og leverede til gengæld de nødvendige importvarer. En sådan handel var rentabel, og i 1788 noterede den spanske rejsende Francisco de Miranda fra sit besøg i Haderslev, at byens huse »er næsten alle opført af mursten og bedre bygget end de andre, man ellers ser her, hvilket efter min formening skyldes handelslivets indflydelse«.²

Citaterne giver indtryk af en ikke ubetydelig handel i 1700-tallets Haderslev – og dog er andre toner mere almindelige i tidens kilder. Gang på gang fremhævede byens magistrat og købmænd, at søfarten var beskeden, og at oplandets bønder i stor udstrækning søgte til Aabenraa, Flensborg og Kolding, ja endog til Tønder, hvor udbud og efterspørgsel var bedre og priserne tilsvarende mere attraktive. Tilmed fik Haderslevs købmænd hård konkurrence fra fremmede handlende, som opsøgte byens markeder. En omfattende ulovlig handel på landet berøvede dem en del af afsætningen til bønderne.³ Johann Friderich Hansens »Staatsbeschreibung« fra 1770 samtykker: »Handel og

skibsfart er ikke netop store«. ⁴ Kilderne lader på den måde eftertiden i undren, og går vi her i 700-året for udstedelsen af byens stadsret til den velfortjente Th. O. Achelis' byhistorie »Haderslev i gamle dage« (1929), bliver vi ikke meget klogere. Bogen fortæller egentlig ikke meget om byens handel, uagtet en købstads opgave netop var at være sæde for handel og håndværk. Derfor skal de følgende sider have til opgave at kaste nogle få lysglimt ind over handelslivet i Haderslev i 1700-årene.

Handelsbyen Haderslev

Datidens lovgivning gav købstæderne monopol på borgerlig næring, handel og håndværk. Groft sagt skulle bønderne afsætte deres produkter på marked i byen eller gennem byens købmænd, og herfra skulle de tage de nødvendige forbrugsvarer. Landboerne måtte heller ikke selv drive handel på landet – byens borgere havde eneret på handel i amtet. I alt fald skulle de være mellemmand, hvis fremmede ville handle med bønderne. ⁵

Tre gange årligt, umiddelbart efter påske, ved Jakobsdag den 25. juli og ved Mikkelsdag den 29. september, var der »årsmarked«, hvor fremmede handlende falbød deres varer i konkurrence med byens hjemmehørende købmænd og kræmmere. Der kom tekstiler fra Wahrendorf, Bielefeld, Herfort, Braunschweig og Schlesien. Det hændte, at der var lærredskræmmere fra Westphalen og især fra Hamborg og Altona, men det var handlende og håndværkere fra Sønderjyllands vigtigste handelsby Flensborg og fra andre byer i Slesvig, som stod bag de fleste fremmede salgsover. Køberne kom især fra byen og amtet og fra Kolding, Fredericia, Assens og Middelfart. ⁶

Ved disse store markeder og de mere daglige »ugemarkeder« optrådte også landboerne som sælgere, både til private og til købmændene. De afsatte deres landbrugsprodukter og resultaterne af den hjemlige husflid. Overalt på landet blev der fremstillet tekstiler i store mængder: dynevår, hvergarnstøj, uldtøj, huer, strømper osv. Disse tekstiler blev solgt på markederne og til købmændene, og de indgik som en væsentlig del af omsætningen i byen og i eksporten til Danmark, ikke mindst til København. Råvaren hør var en fast bestanddel af returladningen, når kunderne fra landet drog hjem igen, sammen med tømmer, jern, salt, kolonialvarer og meget andet. ⁷

I det daglige – uden for markedstiderne – var det byens købmænd og kræmmere, som formidlede vareomsætningen. Nogle få købmænd havde specialiseret sig. Der var tekstilhandlere, hvis butikker bugnede af alskens fremmede og hjemlige stoffer. Nogle kom fra »fabrikker« i hertugdømmerne og måske Danmark, de fleste var indkøbt hos de mere konkurrencedygtige købmænd i

Peter Rabens moder handlede efter mandens død i 1735 bl.a. med salt. Hvert år lod hun salt hente i Liverpool, og varen blev afsat i byen og i hele det store amt. Derfor protesterede købmændene, da staten i 1737 gav et nyt saltværk i København monopol på salt i hertugdømmerne. Men der blev også handlet med Lüneborg-salt. I 1712 fik Lüneborg-saltet monopol i hertugdømmerne. I Haderslev indsatte man den senere rådmand og borgmester Detlef Bruhn, som ejede rådsvinkælderen på Torvet, som saltkommissær. Han solgte saltet både en detail og en gros. Ude i amtet ansatte han høkere som forhandlere. Saltinteressenterne fik ret til at mærke tønderne med

en lille blyplumbe som bevis for ægthed. Det skete for at holde det konkurrerende engelske salt ude. Saltplomben her er noget yngre. På den ene side læser man påskriften »Lüneburger Salz 1741«, på den anden side bl.a. »Königliche Salin«. Plomben måler kun lidt over 1 cm i diameter. Den er fundet i Københoved i Haderslev vesteramt og findes på Haderslev museum. Foto C. Krassél.

Hamborg, Altona og Flensborg eller direkte på messer i det tyske, især i Braunschweig. Også de solide hjemmegjorte tøjler fra husfliden på land og i by fandt plads på hylderne. Som regel var tekstilerne dog ikke det eneste i kramboden. En kombination med kolonialvarer/urtekram var almindelig.⁸

Andre købmænd drev studehandel. I sognene mellem Kolding og Haderslev var landbruget indrettet mere på studeopdræt end på kornavl, og for de rige bønder gik opdræt og studehandel hånd i hånd. Byens studehandlere tog del i omsætningen. På egen regning eller som mellemmand opkøbte de dyr i Jylland eller i sognene omkring Haderslev, lod dyrene græsse syd for Kongeåen og solgte dem videre sydpå, til Husum, Hamborg, Lübeck, Lüneborg, Mecklenborg osv.⁹

Enkelte købmænd lagde særlig vægt på opkøb og salg af korn,¹⁰ og nogle koncentrerede sig om handel med de såkaldte »grove varer« – jern, tømmer, tjære, stokfisk, salt, hør m.v., kort sagt nødvendighedsartikler for by og land. Dog var specialisering ikke det mest karakteristiske. Mere hyppigt rummede

de store købmandsgårde et bredt udvalg af mange slags varer. I Haderslev var søfart ikke den store indtægtskilde, således som i nabobyerne. Så meget vigtigere var handel med oplandet, afsætning af jern, salt, tømmer, tobak osv. Også brygning og brændevinsbrænding var vigtige elementer. De opkøbte landbrugsvarer og tekstiler blev i stor udstrækning afskibet til København. Typisk kunne en sejlads frem og tilbage til hovedstaden forløbe som denne i 1767: Ud med sribet tøj, hørlærred, blårlærred, kalveskind, sålelæder, smør, ost, æg, rugmel, mjød, spæk, byggryn og mel, torsk, jydepotter og flyttegods. Hjemrejsen bragte luksusvarer: porcellæn, te, rabarberrod (afføringsmiddel), soja, ostindiske tøj, skrivepapir, stokfisk og puddersukker. Varerne kunne også komme fra Flensborg, som i denne indgående skibsladning år 1769: jern, tjære, fransk vin, indigo, kanel, te, jernovne, spær, saltsild, stokfisk, ordinære og glaserede tobakspiber, lakmus, peber, papir af forskellig slags, hør, farvetræ, kaffe, ris, topsukker, puddersukker, kandis, sirup, eddike, svedsker, korender, grøn og hvid sæbe, urtekram, stivelse, tran m.m.¹¹

De egentlige købmænd var en lille eksklusiv og ret velstående borgergruppe. De fleste deltog i bystyret som deputerede borgere, mange blev rådmænd, nogle få nåede frem til borgmesterstolen. Under denne handelsoverklasse var der en langt større kreds af småhandlende. Håndværk og handel gik ofte hånd i hånd, og kvinder var et talstærkt indslag i handelslivet. Flere kvinder i byen havde specialiseret sig i opkøb af kniplinger og husflidsprodukter på landet. De købte uldtøj, hvergarnstøj og kniplinger over det meste af Nordslesvig og fandt afsætning for varerne ved at besøge markeder i Jylland, Fyn og Sjælland. Især til København gik mange rejser.

Efter dette udblik vil vi nu stille skarpt på en af de mere markante mænd i købmandsoverklassen. Vi vil besøge købmand og rådmænd Peter Raben i hans forretning ved Torvet på hjørnet af Klosteret og Lavgade, for på den måde at få et mere anskueligt eksempel på handel, kreditformidling og søfart i 1700-tallets Haderslev.

Peter Raben (1716-74)

Peter Raben voksede op som den ældste af 4 drenge i et håndværkerhjem. Faderen Hans Petersen Raben (1681-1735) var felbereder eller hvidgarver, og har sikkert haft en god forretning med mange forbindelser til bønderne i oplandet. I 1729/31 erhvervede han hjørneejendommen Klosteret-Lavgade ud mod Torvet.¹² Som følge af sit borgerskab kunne han frit drive købmandshandel, og garveriet blev udvidet med handel. Selvfølgelig handlede han med huder, men ligeså vigtig blev snart omsætning af hør. Udbyttet var tydeligt.

Ved Hans Rabens død den 19. maj 1735 var der 1073 rdl. 11 skilling 6 penning til deling mellem enken Metta Andresen og børnene.¹³

Metta forstod nok at forvalte arven. Hun fik lov at sidde i uskiftet bo, og støttet af sønnerne satsede hun i de følgende år på handel med jern, salt og især hør, to varer, som blev efterspurgt af alle husholdninger. Hør var en nødvendig forudsætning for husfliden i alle hjem, og den indenlandske hør- dyrkning var af helt marginal betydning. Hør var i værdi den næstvigtigste importvare. I den store handelsby Flensborg dannede hør baggrund for flere

I ældre tid spillede kvinderne en rolle i det økonomiske liv næsten på lige fod med mændene, selv om de måtte have en mandlig formynder. Håndværkerkoner solgte værkstedets varer på fremmede markeder, kvinder opkøbte og videregav kniplinger og tekstiler over lange afstande. Købmandsenker kunne gennem mange år videreføre forretningen med en handelssvends hjælp. Om enken Anna Margaretha Lunding i Haderslev hed det, at hun »var en vel bemidlet enke, som sad i fuld handel, hun var en i handelssager velbevandret kone, som næsten forstod sig bedre på handelen end manden selv. Hun førte korrespondance og bøger« – og det samme gjorde Peter Rabens mor som enke, indtil sønnen kunne tage over. Kvindernes aktive plads i handelslivet illustreres klart af denne porcelænsfigur fra fabrikken i Meissen. Både købmand og købmandskone er beskæftiget ved skrivebordet, omgivet af genstande fra deres forretning. Foto Museum für Kunst und Gewerbe i Hamburg.

af de allerstørste handelshuse.¹⁴ Som handelsvare var hør sikkert vigtigere end salt – datidens anden helt centrale importartikel.

Metta og sønnen Peter havde heldet med sig. Handelen gav overskud, og det blev muligt at sætte penge på rente. Det skete som obligationslån på landet.¹⁵ Dermed kan vi allerede ane omridsene af den virksomhed, som senere skulle gøre sønnen Peter til en holden mand.

28 år gammel fik Peter i 1744 foden under eget bord. Den 15. maj 1744 holdt han bryllup i hjemmet ved Torvet. Han giftede sig med den 11 år yngre Metta Catharina Jensen (1727-65), eneste datter af købmand Jens Jensen. Svigerfaderens forretningsbøger fandt nu plads på Peter Rabens hylder, og samtidig overtog han formelt fødehjemmet og moderens forretning. Det blev starten på en aktiv karriere – både i privatlivet, i byens liv og i forretningen. I løbet af de næste knap 20 år fik ægtefolkene 14 børn, noget af en bedrift, selvom de 6 døde som ganske små. I 1750 blev han valgt til deputeret borger, og fra 1762 og indtil sin død i 1774 var han rådmand. Det var ikke tomme titler, men ganske byrdefulde poster i byens administration.

Her er det imidlertid forretningen, som interesserer. Kilderne er ikke mange. Peter Rabens lange rækker af hoved- og kladdebøger, henvend 40 pakker breve, regnskaber og andre forretningspapirer lige fra faderens død i 1735 er gået tabt ligesom svigerfaderens arkiv. Men heldigvis har købmanden efterladt sig spor i de bevarede offentlige arkiver. I byens retsprotokoller og regnskaber med bilag får vi eksempler på hans handelstransaktioner og hans omsætning med kommunen. Vigtigere er imidlertid det store skifte, som blev udarbejdet efter Rabens død¹⁶. Op mod 1000 sider måtte bysekretæren nedskrive, og også formynderprotokollerne registrerede, hvordan børnene fik deres arv. På dette grundlag kan vi trods alt nå ret langt i retning af at tegne omridsene af Rabens forretning.

Få år efter sin debut som selvstændig afgav Raben egenhændigt følgende beretning om sine aktiviteter:

»1. Hvad jeg handler med?

Derpå svares, at det vigtigste er læderhandel, desuden skibsrederi, hjemmegjort lærred, hør, jern, stokfisk, tran, tjære, træ og brædder samt en smule kramvarer og urtekram samt farvevarer.

2. Hvor meget jeg årligt afsætter af hver salgs?

Derpå svares, at handelen især består af læder og hør på kredit, for hvilken jeg i stedet for betaling modtager det hjemmegjorte lærred. Kramhandelen er derimod af så ringe betydning, at den næppe lønner umagen, og langt mindre er jeg i stand til at føre bog derover.»¹⁷

Dette svar på spørgsmål fra myndighederne skal nok tages med et korn salt, for Raben så en interesse i at skjule sin omhyggelige bogføring og i at overbetone byttehandelen. Alligevel står det klart, at forretningen især omfattede handel med hør, tekstiler og »grove varer«, skibsrederi samt pengeudlån.

Hør og tekstiler

Hør var som nævnt en kurant vare. Blandt de største aftagere var byens vævere. I købstadens skatteliste 1743¹⁸ nævnes 9 vævere. Ifølge Rhodes amtsbeskrivelse var der kort før 1775 i alt 12 vævere. Den enkelte vævers produktion kunne være ganske omfattende, hvilket antydes af de store sendinger, som vævere med jævne mellemrum afskibede til markedet i København. Den 20. juni 1752 anmeldte vævermester Iver Bau f.eks. denne ladning til afskibning: 2863 alen drejl, 13495 alen hørlærred, 4708 alen blårlærred, 209 alen dynevår og 791 alen uldtøj¹⁹. Tallene viser, at der hos væverne var et godt marked for hør, og mange forretningsbånd har været knyttet mellem vævere og hørkøbmanden Peter Raben.

Andre hørkunder kom fra de tusindvis af husholdninger i byen og på landet, som alle befattede sig med husflid. Hos Raben var der altid råvarer at få, og betalingen kunne tage flere former. Ofte blev en kontant betaling aftalt, og udeblev pengene, tog købmanden retten til hjælp. Ikke sjældent gik han i retten med et pengekrav for leveret hør. I mange tilfælde indgik hør i en form for byttehandel, eller kunden fik hør på kredit og skulle betale med færdige tekstiler. Denne ordning betød, at Raben kom til at indtage en central rolle i produktionsprocessen. Han blev »forlægger«: leverede råvaren på kredit, aftog de færdige tekstiler og sørgede for salget. Han finansierede med andre ord i sådanne tilfælde tekstilproduktionen fra start til slut. De færdige varer indgik i Rabens omsætning. Noget blev videresolgt i hans krambod. Skiftet efter hans død viser, at der blandt hyldernes rige udvalg også var stoffer af sribet lærred – måske fra den lokale husflid. Andet blev eksporteret til kongeriget eller Norge. Ofte solgte han tøjerne til danske opkøbere i forbindelse med de store markeder i Haderslev.

Carsten Petersen Due fra Odense var en af Rabens kendinge. Gang på gang opsøgte han købmanden ved markedstide og drog hjem med anselige mængder hjemmegjorte tekstiler. Efter påskemarked 1743 var det 1205 alen uldtøj. Ved Jacobi marked 1745 var udbyttet 34 stk. lærreds- og uldtøj »købt i Peter Rabens hus af Haderslev amtsundersætter, som selv havde fremstillet dem«.²⁰ Gennem hele det følgende tiår var Carsten Petersen en fast gæst ved markederne i Haderslev, hvor han gang på gang købte store kvanta hjemmegjorte

tøjer. Raben er sjældent direkte nævnt som mellemmand – men dog kan konstellationen have været som i 1744-45.

I de første år befattede Raben sig også med kniplinger. I 1747 og 1748 rejste broderen Hans på begges vegne til Norge med omkring 7000 alen kniplinger fra Haderslev amt.²¹

Kramvarer og »grove varer«

I købmandsgårdens krambod stod provstesønnen Jürgen Hahr til tjeneste. Han var købmandssvend, et agtet job med chancer for en god fremtid. Købmandssvende var placeret i 2. klasse i byens rangorden lige under de deputerede borgere og velstående købmænd. Derfor var det almindeligt, at unge af god familie søgte denne levevej²². I disk og bordskuffer lå krydderier og på de mange reoler stabler af importerede og hjemlige tekstiler. En gang imellem kom der ordrer fra kommunen. Vi kan følge det i byregnskaberne: 1768 f.eks. til fattigfogedens klædning 6 alen blå klæde, 6 alen rask, 3/4 alen dwelk, 1 1/3 alen boy samt lærred og knapper. I 1768 leveredes også klæde og tilbehør til fattigfogedens frakke for 25 mark. Skrædderhonoraret udgjorde kun 2 mark 8 skilling – en detalje som viser, at tekstilerne i sig selv dengang havde en langt større værdi end i dag, hvor arbejdsløn er den langt større omkostning i fremstilling af beklædning. I 1771 fik vægterne og »natpiberne« gråt lærred og benknapper, og også rådstjener og fattige børn fik tøj fra Rabens butik.²³

Ellers var de »grove varer« Rabens særlige domæne. Han havde stort lager af bjælker, brædder, lægter, spær, jern, bly, søm, mursten, tagsten, tjære og kalk – varer, som let kunne afsættes til byggearbejder i byen og på landet. Haderslev kommune var en af de faste kunder. Hundredvis af søm, fyrrebrædder, tagpander, mursten samt tjære, kalk og maling leverede Raben, når der skulle bygges eller udbedres på rådhuset, præsteboligen, hospitalet, rektor- og skolebygninger, vægter- og sprøjtehus, byens broer eller hegnene på bymarken.²⁴ Fra landet kom lignende ordrer mere sjældent. Skolen i Vilstrup købte materialer til et byggearbejde, og kirkerne har sikkert gjort ligeså.

Skibsfart

Siden hertug Hans den Ældres dage var det gået tilbage for skibsfarten. Men havneby var byen stadig, og Peter Raben havde ligesom byens andre købmænd et vagtsomt øje på de indtjeningsmuligheder, som gemte sig i søfarten. Det skete på to planer – dels permanent i de små fartøjer, som transporterede

Hans Nielsen Arnen vist udfordret 1768 26 Oktober 6 alle blåe tasker a 2 10/-		15	12
6 alle Raffel a 14/-		5	4
3 alle dvelite skin		-	4 ^{1/2}
1 1/2 alle Guld/Svan boing skin		1	4
1 bundt Gjørre		-	4
1/2 Luff sigde		-	3
3 1/2 Røde Gulbe Ruyg a 6/-		1	5
3 alle grønne Klæder a 6/-		1	2
gulbe Gjørre skin		-	1/2
Haderslev 20 January 1769		25	17
Peter Raben			
Jens p. et Raad i Læstieren p. Niels Rind behlinder Obm angefordret 25 M. p. for Byggers medlys i sinis dit gæfgrig tenne ^{af} angaber pæstieren, Haderslev den 21 Januar 1769			
25 M.		Hans Paulsen	

Den 26. oktober 1768 leverede Peter Raben materialer, så Haderslev kommunes fattigfoged Jens Nielsen kunne få en ny uniform. Udstyret bestod af flere slags stof – blåt klæde, rask (uldstof), dvelk (groft lærred til for), baj, silke, lærred og dertil tråd og knapper. Den 20. januar året efter sendte købmanden sin regning, og dagen efter attesterede rådmand Hans Paulsen, så bykasserer Niels Rind kunne betale. Haderslev rådstuearkiv. Bilag 47 til byregnskabet 1768.

varer til og fra byen – dels mere konjunkturbestemt som ren spekulation i tider med gode fragtrater.

Konjunkturerne gik bestandig op og ned. I krigsårene 1700-1709 havde

danske skibe nydt fordele beskyttet af det neutrale flag. Flere Haderslev-skibe gik i disse år med korn til Norge, derfra til England med tømmer og tilbage med salt – en sjælden gang bragte de vin med fra Bordeaux.²⁵ Også i 1730'erne hentede byens købmænd selv engelsk salt, norsk og svensk tømmer, tjære, kalk, jern, hør, hamp, rug og tørrede fisk – men varerne skulle losses 1½ mil fra byen ved Stevelt og bringes i pramme frem til skibbroen.²⁶ Nogle få hjemmehørende skibe tog sig af at afskibe landbrugsvarer og sejlede i øvrigt mest på København, Flensborg og Lübeck.²⁷

I 1740'erne – dvs. i Peter Rabens første år – viste der sig nye muligheder. Under den østrigske arvefølgekrig 1740-48 lokkedes rederne af stigende fragtrater, og flere år i træk kunne Haderslevs lokale kommercekollegium berette om forbedret handel. Udsigten til gevinst kaldte investorerne frem, selv i Haderslev langt borte fra det egentlige søfartsmiljø. I 1746-48 løb to store skibe på lidt over 100 læster af stabelen i Haderslev. Byens skibsliste dokumenterede fremgangen – fra 4 hjemmehørende skibe på 133 læster i 1745 til 6 skibe på 208 læster i 1746. Peter Raben var med i kredsen, i samarbejde med broderen skipper Jacob Raben og de største købmænd i byen. Der var tale om en spekulativ pengeanbringelse, vistnok bl.a. i skibet »Königin Louise«, som blev indregistreret i København.²⁸

Mere forbundet med byens eget behov var nok byggeriet af »Ebenetzer« på 16 kommercelæster i 1748. Brødrene Peter og Jacob Raben var medejere, sammen med byens spidser, og skibet fandt især beskæftigelse ved sejlads på Østersøen og Norge. Hele det følgende årti bevarede brødrene Raben deres engagement i skibsfarten, men et nyt fremstød kom først under den næste højkonjunktur. Fra 1755-56 oplevede rederne igen en brat stigning i indtjeningen. I ly af den danske neutralitet kunne de danske skibe nu sejle næsten uden konkurrenter på den vigtige rute fra Østersøen og ind i Middelhavet. Det blev attraktivt at bygge skibe og leje dem ud. Overalt fandt ledig kapital vej til skibsfarten.

I Haderslev lyttede man til signalerne, men det skete sent. Ved bunden af den lange, tilsandede fjord var søfartstraditionerne jo langt fra så levende som i f.eks. Aabenraa og Flensborg. Først omkring 1762 kom købmandspatricierne – rådmænd og deputerede borgere – ud af starthullerne. Der blev dannet partrederier med andele på fra 1/8 til 1/16, og på dette grundlag løb 3 ret store skibe af stabelen i årene 1762-64. Peter Raben tegnede sig for 1/8 i to af rederierne, nemlig i hukkertgaleasen »Wiweke Margaretha« på 35 kommercelæster eller ca. 90 tons (ca. 400 rdl.) og i det tre-mastede hækkebordsskib »Die Stadt Hadersleben« på 89 kl. (ca. 800 rdl.) Begge skibe blev straks bortchartret til rejser mellem Østersøen og Portugal og ind i Middelhavet. Fra Libau, Memel eller Riga gik ruterne til Portugal eller Italien med hør eller

tømmer og formentlig tilbage med salt, måske kolonialvarer.²⁹ Til Haderslev kom skibene sjældent – evt. kun for at blive repareret og for at tage forsyninger ombord. Skibene var en form for pengeanbringelse, næppe et led i købmandsredernes egen vareomsætning.

Pengeanbringelsen gav et vist udbytte. I forbindelse med et andet købmandskifte vides, at 1/8 part i »Wiweke Margaretha« i 1768-69 gav 31 rdl. 21½ skilling i indtægt, altså knap 10 %.³⁰ Det var dog langt mindre end under krigskonjunkturerne før 1763, og eksperimentet fra 1762-64 blev derfor ikke gentaget senere. I hele resten af århundredet blev der ikke bygget flere lignende skibe i Haderslev. Langsomt svandt flåden ind, fra 12 skibe på 214 læster i 1771 til i alt kun 80 læster i 1795.³¹ Det største skib »Die Stadt Hadersleben« blev typisk nok solgt til søfartsbyen Aabenraa i 1786, og i 1795 var byens største skib på 10½ kommercelæster.³² Slutningen af 1700-årene kom til at betegne et lavpunkt for Haderslev som søstad.

Tilbagegangen blev i 1792 skildret ganske træffende af krigsråd Johann Friederich Camerer, som selv havde oplevet de gode år i 1760'erne: »Handel og vandel aftager dagligt, og mens man ser på, bliver byen mere fattig end nogensinde før. Tidligere byggede Haderslev fregatter og havde to til tre skibe i søen. Nu kan den trods al tilsyneladende luksus ikke længere skjule tilbagegangen for det forskende blik«. ³³

Rabens leverandører

I det foregående har vi set på sortimentet i Rabens forretning og hørt om det hjemmegjorte tøj, som kom ind fra landet. Men hvorfra fik han i øvrigt sine varer?

De bugnende lagre af tekstiler havde mange kilder. Lokale fabrikker i Flensborg, Husum og Rendsborg leverede noget. Raben opsøgte regelmæssigt de to store markeder i Flensborg – Laetare markedet før påske og Dionysi markedet den 9. oktober. Flensborg var den store formidler, og forbindelserne var så mange, at alene breve og regninger fra købmænd ved de to markeder i 1773 fyldte hver en pakke i Rabens arkiv. I øvrigt kom de fremmede varer i kramboden fra købmænd i Hamborg og Altona. Han stod i stadig kontakt med købmænd og handlende dér, og derfra indløb de fleste regninger efter hans død. Hamborg var det store magasin for hertugdømmerne – også i tilfældet Raben. Lübeck spillede derimod en meget beskednen rolle som leverandør.

Alle tråde i de fremmede tekstiler peger mod syd. Går vi derimod til de grove varer, vendes blikket mod øst og nord. Hør fik Raben formentlig

En del varer kom fra Sverige og på svenske skibe. Handelshuset Donner i Visby var Rabens foretrukne forbindelse. Visby-firmaet beskæftigede sig især med eksport af træ, kalk og tjære, bl.a. til byerne i hertugdømmerne. Tømmerhandlerne i Flensborg hørte til de bedste kunder³⁴, men også Raben i Haderslev var en god kending i Visby. Ved hans død lå der en hel pakke breve og regninger »angående den svenske handel med madame Donner« i hans arkiv. Intet af alt dette er bevaret i dag. Kun et lidt atypisk eksempel på samarbejdet mellem Raben og Anna Margaretha Donner kan fremdrages³⁵: I 1772 kom fru Donners kaptajn, A. Chr. Calissendorf, til Haderslev med en ladning, og Raben belavede sig på at afregne prisen på 1171 mk 12 skilling med kaptajnen. Men da dukkede en repræsentant for firmaet Wilhelm Schröder & Co. i Flensborg pludselig op med et krav om arrest i både Donners tilgodehavende og kaptajnens ladning. Årsagen var en ubetalt regning på tekstiler leveret til Donner helt tilbage i 1768. Sagen var noget ubehagelig både for Donner og Raben – men den blev løst ved at madame Donner bad Raben om at udbetale Flensborg-firmaet 200 mark. Resten af tømmerregningen afregnede Raben ved at honorere en Donner-veksel på 1000 mark. Episoden illustrerer således både Rabens tømmerimport og tidens betalingskutymmer – et pengeløst net af vekslere gik hyppigt i stedet for kontante pengeoverførsler.

Pengeudlån

Skibsrederi, handel med grove varer og tekstiler var imidlertid ikke Peter Rabens eneste aktiviteter. Fra første færd satte købmanden penge på rente, med så stor energi, at de fleste midler efterhånden var investeret som faste obligations- eller vekselobligationslån i byen og i landsognene. På den måde sikrede Raben sig renteindtægter af meget anselig størrelse. Ved sin død kunne han leve komfortabelt alene af de passive kapitalindtægter.

Udlånsvirksomheden begyndte i moderens tid. I detalje kan vi ikke gennemskue relationerne mellem købmand og kunder/debitorer, men vi må antage, at handel og pengeudlån er gået hånd i hånd. Det er også tydeligt, at der blev holdt nøje regnskab over hver skilling. I alt fald fra 1743 førte købmanden separat bog over renteindtægterne. Kneb det med betalingen, gik købmanden straks rettens vej. Som helt ung mand mødte Peter Raben ofte i retten for moderen, når der var problemer med debitorerne, og renter ikke indkom til tiden.³⁶

Udlånene blev typisk ydet som kontantlån med pant i fast ejendom, altså obligationslån i størrelsen 50 mark, 100 mark, 200 mark, mere sjældent helt op til 500 mark. Renten var 4 eller 5 %, og der var et halvt års opsigelse.

Af hensyn til sikkerheden blev lånene næsten altid registreret i skyld- og panteprotokollerne, datidens tingbøger. Lånene blev normalt ydet direkte, men det hændte også, at Raben overtog ældre obligationer fra andre.

Gennem årene blev det til mange udlån. I nedenstående tabel er forsøgt en registrering af obligationsbeholdningen ved Rabens død. Mere end 400 obligationer, eller værdier på over 30.000 rdl., lå i skuffer og skabe. Det var omtrent byggeprisen for 3 store skibe eller 20 gange værdien af Rabens egen købmandsgård. På årsplan har det årlige afkast ligget mellem 1200 og 1500 rigsdaler – et meget betydeligt beløb. Til sammenligning kan nævnes, at råderne ved Overretten på Gottorp og i regeringen i Glückstadt på samme tid fik en løn på 800 rdl. excl. gebyrer, og at de bedste lønninger for højststående embedsmænd i Tyske Kancelli normalt lå omkring 1000 rdl.³⁷ Raben var virkelig en holden mand.

Låntagernes geografiske fordeling afspejler købmandsgårdens kundekreds. Flest boede naturligvis i byen, og i de nærmeste herreder Haderslev, Tyrstrup og Gram. Men langt ud i vesteramtet rakte kontakterne. På landet, hvor købmanden hyppigt gik under den danske navneform »Peter Raun«, var det bekendt, at købmandsgården ikke blot rummede varer, men også virkede som kreditinstitut – Rabens bankvirksomhed har været kendt i vide kredse.

De mange obligationsudlån indebar en risiko for, at kreditor fra tid til anden måtte overtage nogle af panterne. Det kunne blive til flere ejendomme på én gang, selvom Raben næppe har stræbt efter et sådant ejerskab. Ved sin død ejede han i Haderslev ud over købmandsgården 7 mindre huse og bodere, og på landet synes han en tid omkring 1770 at have siddet på 2 halve gårde i Jels og en gård i hver af byerne Ørsted, Brøstrup, Ødis, Bøjskov, Grønnebæk, Sommersted og Gl. Haderslev. Dertil kom mindre steder eller landbolshuse i Dover, Vilstrup og Fjelstrup. Alle gårdene blev solgt igen 1771-73 efter et kortvarigt ejerskab. Bykøbmanden kunne ikke administrere selvstændige bondegårde – kun huse på landet kunne han i nødsfald eje og leje dem ud.³⁸

Obligationslånene var en fast og ret sikker investering. Men Raben ydede også kredit eller lån på mindre fast fod. Da han døde, var der mindst 50 »Schuldscheine« for andre udlån og varekreditter, og der var ydet kreditter mod håndpant. Når låntager havde tilstrækkeligt vægtigt sølvtøj at stille i sikkerhed, var Raben villig til at hjælpe med varer eller kontanter. Derfor fandt skifteforvalterne flere sølvpanter i boet, da han døde. Christen Hansen i Kolding gav i 1773 2 sølvseer, 7 lod, i sikkerhed for hør til 9 mark 8 skilling. Lauritz Kling fra Fauervrå gav 1771 et sølvbæger eller 6 lod sølv i pant for en kredit på 7 mark. Maria Sørensdatter fra Hejls fik i 1768 2 lispund hør hos Raben og gav 2 lod sølv i pant. Disse panter viser os den forsigtige købmand, og de dokumenterer nogle af de mangeartede relationer mellem købmanden

Peter Rabens
obligationer og vekselobl. indført i skyld- og panteprotokollerne

<i>Haderslev by</i>	107 stk.	= 10995 rdl.	(incl. Had slotsgrund)
<i>Haderslev herred</i>			
Gl. Haderslev	25 stk.	= 1892 rdl. 32 skl.	
Bjerning sogn	1 stk.	= 17 rdl. 4 skl.	
Halk sogn	11 stk.	= 863 rdl. 16 skl.	
Hoptrup sogn	20 stk.	= 886 rdl. 32 skl.	
Starup sogn	5 stk.	= 156 rdl. 16 skl.	
Vilstrup sogn	18 stk.	= 758 rdl.	
Vonsbæk sogn	2 stk.	= 121 rdl. 32 skl.	
Øsby sogn	7 stk.	= 883 rdl. 16 skl.	
Åstrup sogn	1 stk.	= 73 rdl. 16 skl.	
	90 stk.	= 5652 rdl. 20 skl.	
<i>Tyrstrup herred</i>			
Aller sogn	13 stk.	= 595 rdl.	
Fjelstrup	9 stk.	= 1030 rdl. 16 skl.	
Frørup	6 stk.	= 801 rdl.	
Hjærndrup	1 stk.	= 23 rdl. 34 skl.	
Stepping	16 stk.	= 1313 rdl. 16 skl.	
Tyrstrup	27 stk.	= 2192 rdl. 46 skl.	
Taps	1 stk.	= 36 rdl.	
Hejls	1 stk.	= 66 rdl. 32 skl.	
Vejstrup	1 stk.	= 100 rdl.	
Vonsild	5 stk.	= 503 rdl. 16 skl.	
Ødis	10 stk.	= 1610 rdl.	
	90 stk.	= 8272 rdl. 16 skl.	
<i>Gram herred</i>			
Hammelev sogn	18 stk.	= 684 rdl.	
Jels sogn	12 stk.	= 500 rdl. 32 skl.	
Magstrup sogn	7 stk.	= 240 rdl.	
Fole sogn	1 stk.	= 66 rdl. 32 skl.	
Oksenvad	3 stk.	= 451 rdl. 32 skl.	
Sommersted	23 stk.	= 1529 rdl. 32 skl.	
Nustrup	7 stk.	= 336 rdl. 32 skl.	
Vedsted	31 stk.	= 1816 rdl. 32 skl.	
	102 stk.	= 5626 rdl.	
<i>Nørre Rangstrup herred</i>			
Bevtoft sogn	3 stk.	= 233 rdl. 16 skl.	
Tislund sogn	2 stk.	= 233 rdl. 16 skl.	
Toftlund sogn	1 stk.	= 40 rdl.	
	6 stk.	= 406 rdl. 32 skl.	
<i>Frøs og Kalvslund herred</i>			
Hygum	1 stk.	= 300 rdl.	
Lintrup sogn	12 stk.	= 683 rdl. 10 skl.	
Skrave sogn	2 stk.	= 166 rdl. 32 skl.	
Skodborg sogn	1 stk.	= 16 rdl. 32 skl.	
Hjerting sogn	1 stk.	= 66 rdl. 32 skl.	
	17 stk.	= 1233 rdl. 10 skl.	
<i>Hviding herred</i>			
Brøns sogn	1 stk.	= 100 rdl.	
<i>Aabenraa amt</i>			
Øster Løgum sogn, Genner	1 stk.	= 13 rdl.	
I alt	414 stk.	= 32298 rdl. 30 skl.	

Kilde: Landsarkivet i Aabenraa, Haderslev bys skifteprotokol VIII (lb. nr. 135).

og landboerne. Vi ser også nogle af kreditformidlingens stadier: fra den »gam-meldags« kredit eller lån mod håndpant, hvor kreditor fik overladt den fulde rådighed over pantet, og frem til den mere udviklede kredit mod underpant, hvor debitor bevarede rådighed over pantet.

Skiftet

Sidst på året 1773 blev den rige købmand syg. Kirurg Christian Dorbritz blev tilkaldt for at give åreladning og lavement, fysikus Ernst Christian Hartmann aflagde besøg og sørgede for medicin, kirurg Johan Hartkopf kom for at barbære og hjælpe med kure. Raben gjorde testamente, tog skridt til at sælge sine landejendomme – og pastor Lorenz Holm fra Frue Kirke så til den syge. Intet hjalp. Den 10. januar 1774 døde Raben, og den 18. var der begravelse. Som det anstod sig ved en rig rådmands begravelse, ringede samtlige klokker i Frue kirke i 4 timer, 2 timer før og 2 timer efter begravelsen. Maler Hintzes

V.

Proclama über den Nachlaß des verstorbenen Rathsverwandten und Kaufmanns Herrn Peter Raben.

Wann der Herr Rathsverwandter wie auch Kauf- und Handelsman Peter Raben hieselbst, vor kurzen mit Tode abgegangen und verschiedene größtentheils noch unimündige Kinder zurückgelassen, und dann es sowol zu Berichtigung der Sterbbude, als Behuef der darauf vorzunehmenden Erbtheilung nöthig seyn will, daß ein publicum Proclama abgeben werde, gestallt denn auch sowol die mündige Kinder cum Curatore als die gerichtlich bestellten Vormünder der Unmündigen darum gesie-mend imploriret haben; Als werden alle und jede, welche an den Nachlaß des mehrgedachten verstorbenen weil. hiesigen Rathsverwandten und Kaufmanns Herrn Peter Raben einige An- und Zusprüche ex capite debiti hypothecæ vel quocumque alio zu haben vermeinen, hie-durch sub pœna præclusi & perpetui silentii citiret und geladen, daß sie, und zwar die Einheimischen innerhalb 6, die Auswärtigen aber

innerhalb 12 Wochen der nächsten a dato Publicationis hujus Proclamatis, sich mit ihren Forderungen und Prætionen sie rühren her, ex quocunque capite vel causa sie inñer wollen, im hiesigen Stadt-Sekretariat angeben, die zu Begründung ihrer Forderungen etwa in Hän-den habende Documenta und Brieffschaften originaliter produciren, und beglaubte Abschriften davon ad Protocollum professionis zurüklaffen, auch in soweit sie nicht diesem Gerichts-zwang unzerworfen, einen unter hiesiger Stadt-Jurisdiction angehessenen Procuratorem ad Acta bestellen, hiernächst auch diejenigen, welche von dem Defuncto etwas in Hän-den haben, oder der Massæ etwas schuldig seyn möyten, solches binnen gleichmäffiger Frist sub pœna dupli ad Protocollum Professionis anzei-gen und weitere rechtliche Verfügung gewärtigen. Wornach ic. Haderleben, den 29sten Jan. 1774.

(L. S.) Bürgermeistere und Rath
(C.) hieselbst.

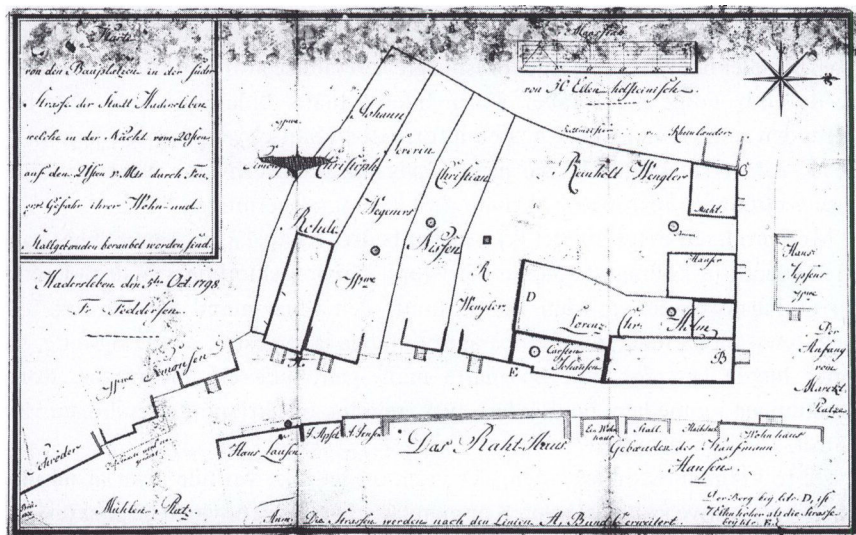
Da Peter Raben var død, udsendte borgmester og råd et såkaldt proklama. Her blev alle kreditorer anmodet om at anmelde eventuelle krav på boet. De skulle melde sig på bysekretariatet med deres bevisligheder. Også debitorer skulle angive deres gæld til boet.

Proklamaet er her gengivet efter Schleswig-Holsteinische Anzeigen februar 1774, 6. stk.

enke Botilla Catharina leverede 4 begravelsesskjolde til de store vokslys. Archidiakon Holm holdt ligtalen.

Få dage efter tog de 7 børns formyndere fat på det store bo. Man gik fra stue til stue, fra lagerrum til lagerrum i købmandsgården ved Torvet. Hør, jern, stål, bly, søm, tømmer, slibesten, fliser, mursten, lig- og trappesten, kalk og det overdådige lager af kramvarer – tekstiler i alle farver og typer, knapper, spejle, knive, kamme, nåle, papir og kolonialvarer – alt blev registreret. Listen over boets værdipapirer og andre fordringer var på over 600 numre.

Der blev trykt katalog over de mange aktiver, og den 31. maj begyndte auktionen. Ubehagelige overraskelser kom der ikke, og skiftet kunne i det væsentlige ske ved at fordele de mange obligationer og andre faste fordringer til børnene. Ved den endelige afregning fik de tre sønner hver 4000 rdl. 25 $\frac{5}{7}$ skilling, og de to yngste døtre hver 3023 rdl. 31 skilling. De to ældste døtre fik formentlig en tilsvarende lod – altså en samlet arv på ca. 24.000 rdl.³⁹ Peter Rabens egen fædrene arv havde i 1735 andraget 214 rdl. Han havde forvaltet sine talenter godt!

Omkring Torvet boede flere af byens førende købmænd – Peter Raben i de to hjørneejendomme Klosteret 1/Lavgade 2. Mod Lavgade var det et langhus på 9 fag med karnapper, mod Klosteret et gavilhus på 13 fag med indkørsel i en tilbygning mod vest. Begge ejendomme var på to etager i bindingsværk og med kælder. I gården var der lager og stald. Kældre og lofter gav god plads til de grove sager, jern, træ, kalk, sten osv., og i kramboden var der hylder med de mange finere varer. Husene ses her på en kortskitse over Lavgade før branden i 1798, da ejet af Lorenz Chr. Holm og Carsten Johannsen. Foto i Landsarkivet i Aabenraa.

Sønnernes uddannelse

Ældste søn Hans Raben var nu gammel nok til selv at starte egen købmandsforretning i hjembyen.⁴⁰ De to yngre sønner, Jens født 1759, og Peter født 1761, var derimod så unge, at formynderne måtte hjælpe dem på vej. Det blev besluttet, at de skulle gå i faderens fodspor. Let blev det ikke. Der kom komplikationer, som fortæller en del om uddannelsesmønstret for datidens købmænd.

At blive rigtig købmand forudsatte en lang og krævende uddannelse i et anset handelshus i en af de store byer. 16 år gammel blev Jens derfor i 1776 sat i lære hos købmand Peter Jansen i Flensborg. Læretiden skulle være 6 år, fra 1776 til 1782, på kost ved købmandens eget bord. Efter udstået læretid skulle læremesteren levere ham en købmandssvends normale klædning. Derimod skulle Jens i øvrigt selv sørge for sin påklædning i læretiden, og brød han af i utide, skulle han betale 100 mark i erstatning for hvert år. Jens mødte i pladsen hos Jansen – men næppe var han begyndt, så forsvandt lysten. Han rendte af gårde, og flyttede på et værtshus. Formynderne måtte tage affære – og for at give den unge mand et bedre udgangspunkt blev han sat i kost hos en skrive- og regnemester i Flensborg. Udbyttet blev dog ringe, og man forsøgte så at finde en ny læreplads hos en købmand i storstaden Hamborg. Men ej heller det lykkedes. Alle forespurgte læremestre svarede, at Jens manglede de nødvendige kundskaber. Formynderne måtte bide i det sure æble og sætte den unge mand i kost hos en informator i hansebyen, for den høje pris af 133 rdl. 16 skl årligt. Det var prisen, hvis han skulle erhverve de nødvendige forudsætninger i regning og skrivning til købmandsgerningen.⁴¹

Med broderen Peter gik det ikke meget bedre. Knap 17 år gammel blev han i 1778 sendt til købmand Johann Christoph Zange i Hamborg, en af faderens forretningsforbindelser. Men Zange fandt den unge mand for lille og for uerfaren – og da man spurgte hos andre mulige læremestre, mente også de, at Peter havde lært for lidt. Så måtte man igen finde en informator, hvor myndlingen kunne lære bogholderi, tysk, regning og skrivning. Betalingen var 33 rdl. 16 skl. i kvartalet.⁴²

De to købmandssønners trængsler viser, at det ikke var alle givet at nå ind på den attraktive købmandsvej. Købmandsuddannelsen hørte til de eksklusive, som krævede kvalifikationer i sprog – især tysk -, skrivning og regning, og læretiden var lang og ikke uden omkostninger. Derfor skete rekrutteringen udefra mest fra den solide middelklasse. Det krævede enten tradition i hjemmet eller en solid økonomi, med baggrund i f.eks. en præsteindtægt eller en god bondegård, hvis en ung mand skulle finde vej ind i det ofte lukrative købmandsmiljø. Her skulle man beherske skrive- og regnekunstens finesser, kende frem-

medsprog, beherske tysk fuldkomment, mestre veksler- og kursberegninger og meget andet. Derfor kunne handelshusene stille krav til mulige lærlinge. Raben-sønnerne havde takket være deres arv mulighed for at købe sig den nødvendige undervisning, som de almindelige skoler slet ikke gav. »Realskoler« var jo endnu ukendte. På den baggrund er det forståeligt, at så mange kilder i tiden jamrer over, at Danmark manglede rigtige købmænd. Men at sådanne fandtes i de anselige købstæder i Slesvig og Holsten er åbenlyst. Det gælder også Haderslev.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Peter Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, København 1775 s. 95.
2. Miranda i Danmark. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788 ved Haavard Rostrop, 1985 s. 241.
3. Indberetning 1736: RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 15c (nr. 251). – Haderslev rådstue XIX E 2, amtmand Reventlow 1717 13/12.
4. Johann F. Hansen: Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, 1770, s. 340.
5. Se f.eks. redegørelse fra undersåtterne i Tyrstrup herred 1708 i Haderslev rådstue XIX A kasse 364. Lars N. Henningsen: Byboere, landboere og brændevin, i SJy MSkr 1977 s. 13-22.
6. Th. O. Achelis: Haderslev i gamle dage, 1929 s. 195-200. Haderslev rådstue Cod. 40, mag. i Haderslev 1728 13/11.
7. Lars N. Henningsen i SJy Årb 1989 s. 142-147.
8. Lars N. Henningsen: Klæde- og galanterihandlere i Haderslev i 1700-årene, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1989 s. 15-25.
9. Se som eks. Simon Nissen i Haderslev: LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1721 24/4, 25/9, 9/10, 16/10, 28/10 og 1724 23/9. Desuden 1732 6/11.
10. Kornhandlere 1770-71, se Haderslev rådstue XIX E 2.
11. Se attester vedr. vareudførsel i LA Åb, Haderslev bys retsprotokoller, jvfr. SJy Årb 1989 s. 127ff. Desuden lister over skibenes rejser i RA, Slesvigske toldregnskaber Haderslev 4.
12. LA Åb Haderslev bys skifteprotokol 1774 s. 547.
13. LA Åb Haderslev bys bibog 1726-42 s. 324.
14. SJy Årb 1989 s. 130-135.
15. Haderslev rådstue Cod. 493, 1742 10/3 og 1744 20/6.
16. LA Åb Haderslev bys skifteprotokol 1774 (lb. nr. 135). Skiftet er kilde til det følgende, hvor andet ikke angives.
17. RA Komm. koll. ty. sekr. 355, 1748 9/2.
18. RA Ty Rtk. G 98, formue- og næringskat.
19. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1751-56 s. 156.
20. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller, jvfr. SJy Årb 1989 s. 149.
21. som note 20.
22. Haderslev bys folketælling 1769, Ny Had. 3. rode nr. 99. – LA Åb Haderslev bys skifteprotokol 1774 s. 557 og 562, lærekontrakt om Jürgen Hahr 1763 28/9. Haderslev bys rangordning 1719: Corpus Statutorum Slesvicensium II, 1795 s. 534.
23. Haderslev rådstue byregnskaber med bilag.
24. Haderslev rådstue byregnskaber med bilag.
25. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1705-09 og 1709-12 attester vedr. skibe.
26. LA Åb Haderslev bys retsprotokol 1771 s. 287, indbr. om byens skibsfart. – Desuden som note 3 (1736), jvfr. Achelis op. cit. s. 378-381.
27. Haderslev rådstue XIX F 1, skibslistes 1774-95.

28. Knud Klem: Skibsbyggeriet i Danmark og hertugdømmerne i 1700-årene bd. II, 1986 s. 180f. Achelis op. cit. s. 378. LA Åb Haderslev bys skifteprotokol 1774 s. 543 (vedr. skibet Lovise).
29. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1764 20/3, 1764 31/3, 1768 28/1, 1769 30/3, 1774 24/3, 1775 26/5. Haderslev rådstue XIX F 1 skibslistes 1774-75. Knud Klem: Skibsbyggeriet i Danmark og hertugdømmerne, bd. II, 1986, s. 179-182. Det nybyggede skib »Die Stadt Hadersleben« løb for første gang ud af havnen den 29. april 1765 med kurs mod København, se Haderslev-Samfundets årsskrift 1952 s. 18.
30. Skiftet efter Matthias Mussmann, LA Åb Haderslev bys skifteprotokol VI 1770-71 (lb.nr.133). Wiweke Margarethas indtjening stammede bl.a. fra vinladninger. Den 19. aug. 1765 berettede byens ugeblad »Nachrichten vom Baltischen Meere«, at skibet for otte dage siden var vendt lykkeligt tilbage fra Frankrig. Det hjembragte »en sådan ladning vin, hvis lige man i nogle år ikke har haft mere kostbar her«.
31. Knud Klem op. cit. s. 180. Achelis op. cit. s. 380f.
32. Haderslev rådstue XIX F 1 skibsliste 1795.
33. J.F.Camerer (udg.): Oederiana, Schleswig und Leipzig 1792 s. 105. Ordet »skib« betød i datiden et fartøj med fregatstakkelage, dvs. et fuldrigget skib.
34. Robert Bohn: Das Handelshaus Donner in Visby und der gotländische Aussenhandel im 18. Jahrhundert. Köln, Wien 1989 s. 173-184.
35. LA Åb Haderslev bys retsprotokol 1772 s. 312, 387.
36. Haderslev rådstue Cod. 493 1744 20/6. LA Åb Haderslev bys retsprotokol 1741 27/4 og 17/8.
37. Klaus Kjølens: Det diplomatiske fag. Odense 1991 s. 108-110.
38. Rabens kortvarige ejerskab fremgår kun undtagelsesvist af skyld- og panteprotokollerne, således ved gårdene i Jels, se LA Åb Gram herreds bibog 3 fol. 1002-1003.
39. LA Åb Haderslev bys formynderprotokol 1772-86 s. 305, 326, 350, 366, 476 og 510.
40. Hans Raben blev borger og købmand på Slotsgrunden i Haderslev. Født 1753, viet 1779, død 1837.
41. LA Åb Haderslev bys formynderprotokol 1772-85 s. 341, 343, 585.
42. *ibid.* s. 577.